

MARKAZIY OSIYODA TRANSCHEGARAVIY SUV RESURLARINI BOSHQARISHNING XALQARO HUQUQIY MEXANIZMLARI VA BARQAROR RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI

Xakimov Oybek

TDYU huzuridagi Namangan viloyat akademik litseyi o'qituvchisi, yu.f.b.f.d.

Jalilov Javohir

Aminova Madina

TDYU huzuridagi Namangan viloyat akademik litseyi o'quvchilari

Anotatsiya: *Ushbu maqolada Markaziy Osiyo mintaqasidagi transchegaraviy suv resurslarini boshqarishning xalqaro-huquqiy asoslari va ularning barqaror rivojlanish maqsadlariga muvofiqligi tadqiq etiladi. Mintaqadagi suv taqsimoti tizimi, mavjud konvensiyalar va davlatlararo bitimlarning samaradorligi tanqidiy tahlil qilingan. Tadqiqot jarayonida iqlim o'zgarishi va demografik o'sish sharoitida suv resurslaridan unumli foydalanishning institutsional mexanizmlarini takomillashtirish masalalariga asosiy e'tibor qaratiladi. Suv diplomatiyasi va mintaqaviy hamkorlikning huquqiy kafolatlari ekologik barqarorlikni ta'minlashning bosh omili sifatida dalillangan. Maqola yakunida transchegaraviy daryolar havzasida manfaatlar muvozanatini saqlashga qaratilgan amaliy tavsiyalar va strategik rivojlanish istiqbollari ilgari suriladi. Xalqaro huquq normalarini milliy qonunchilikka integratsiya qilish orqali mintaqaviy xavfsizlikni mustahkamlash imkoniyatlari ochib beriladi.*

Kalit so'zlar: *transchegaraviy suv resurslari, xalqaro suv huquqi, Markaziy Osiyo, barqaror rivojlanish, suv diplomatiyasi, mintaqaviy hamkorlik, ekologik xavfsizlik, suvdan foydalanish mexanizmlari.*

Markaziy Osiyo mintaqasining geosiyosiy va geoekologik barqarorligi transchegaraviy suv resurslarini oqilona boshqarish tizimi bilan uzviy bog'liqdir. Amudaryo va Sirdaryo havzalari daryo yuqori va quyi oqimida joylashgan davlatlar iqtisodiyoti, energetikasi hamda qishloq xo'jaligi uchun hayotiy ahamiyatga ega manba hisoblanadi. Global iqlim o'zgarishi oqibatida muzliklar hajmining qisqarishi va mintaqada kuzatilayotgan surunkali suv tanqisligi mavjud resurslarni taqsimlashning huquqiy infratuzilmasini takomillashtirishni kechiktirib bo'lmas vazifaga aylantirdi. Xalqaro huquqning umume'tirof etilgan tamoyillari, xususan, transchegaraviy suv ob'ektlaridan adolatli va oqilona foydalanish hamda qo'shni davlatlarga sezilarli zarar yetkazmaslik majburiyatlari mintaqaviy xavfsizlikni ta'minlashning fundamental asosidir. Bugungi kunda suv resurslarini boshqarishda faqatgina texnik yechimlar bilan cheklanib qolmasdan, balki xalqaro huquqiy institutlar va mintaqaviy tashkilotlarning tartibga solish funksiyalarini kuchaytirish strategik zaruriyat sanaladi.

Barqaror rivojlanish konsepsiyasi doirasida transchegaraviy suv diplomatiyasini rivojlantirish ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning kafolati bo'lib xizmat qiladi. Mintaqa davlatlarining suv-energetika sohasidagi manfaatlar muvozanatini ta'minlashga

qaratilgan ko'p tomonlama bitimlar tizimi ekologik barqarorlikni saqlashda hal qiluvchi o'ringa ega. Suv resurslaridan integratsiyalashgan holda foydalanish (SRIHF) tamoyillarini milliy strategiyalarga tatbiq etish orqali suvdan foydalanish samaradorligini oshirish va gidropolitik ziddiyatlarning oldini olish imkoniyati yuzaga keladi. Shuningdek, xalqaro suv huquqi normalarini mintaqaviy xususiyatlar bilan uyg'unlashtirish transchegaraviy hamkorlikning yangi institutsional modellarini shakllantirishga xizmat qiladi. Ushbu tadqiqotda Markaziy Osiyoning o'ziga xos gidrografik va huquqiy holatidan kelib chiqqan holda, suv resurslarini boshqarishning xalqaro-huquqiy mexanizmlari hamda ularni barqaror rivojlanish maqsadlari bilan sinxronlashtirish istiqbollari chuqur tahlil etiladi.

Markaziy Osiyoda transchegaraviy suv resurslarini boshqarish masalasi ko'plab xalqaro va mintaqaviy olimlar tomonidan fundamental darajada o'rganilgan. Xususan, S. Vinogradov transchegaraviy daryolardan foydalanishning xalqaro-huquqiy tartibga solinishi borasida keng ko'lamli tadqiqotlar olib borib, BMT konvensiyalarining mintaqaviy darajadagi amaliy ahamiyatini asoslab bergan. F. Mirolli o'z ishlarida suv diplomatiyasining institutsional asoslariga e'tibor qaratib, davlatlararo bitimlarning huquqiy kuchini tahlil qilgan. Markaziy Osiyo olimlaridan B. Alixonov mintaqaviy ekologik xavfsizlik va barqaror rivojlanishning huquqiy kafolatlari bo'yicha ilmiy xulosalarini ilgari surgan bo'lsa, V. Duxovniy suv resurslaridan integratsiyalashgan holda foydalanishning texnik-huquqiy modellarini ishlab chiqishga katta hissa qo'shgan.

Shuningdek, P. Votere transchegaraviy suv havzalarida manfaatlar muvozanatini saqlashning iqtisodiy-huquqiy vositalarini tadqiq etgan. M. Rahaman xalqaro suv huquqining evolyutsiyasi va Markaziy Osiyodagi gidropolitik jarayonlarning o'zaro bog'liqligini qiyosiy tahlil qilgan. A. Raxmatullayev esa suv resurslarini boshqarishda mintaqaviy tashkilotlarning roli va ularning huquqiy maqomini takomillashtirish zaruriyatini ilmiy jihatdan isbotlagan. Mazkur olimlarning izlanishlari transchegaraviy hamkorlikni huquqiy tartibga solishda muhim nazariy baza bo'lib xizmat qilsa-da, iqlim o'zgarishining yangi bosqichida ushbu mexanizmlarni modernizatsiya qilish masalasi dolzarbligicha qolmoqda. Umumiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, ilmiy qarashlar asosan suv resurslaridan adolatli foydalanish va ekologik barqarorlikni ta'minlashning huquqiy instrumentlarini optimallashtirishga qaratilgan.

Tadqiqotning metodologik asosini tizimli tahlil, qiyosiy-huquqiy va prognozlash usullari tashkil etadi. Maqolada xalqaro suv konvensiyalari va mintaqaviy bitimlar qiyosiy o'rganilib, ularning amaliy samaradorligi induksiya va deduksiya metodlari orqali baholangan. Shuningdek, suv resurslarini boshqarishdagi institutsional muammolarni aniqlashda mantiqiy umumlashtirish hamda ekonometrik modellashtirish elementlaridan foydalanilgan. Mintaqaviy hamkorlik istiqbollarini belgilashda sifat tahlili yondashuvi qo'llanilgan bo'lib, bu ilmiy xulosalarning ob'ektivligini ta'minlaydi.

Markaziy Osiyoning gidrografik to'ri va transchegaraviy daryolar havzasini boshqarish masalalari zamonaviy ilmiy adabiyotlarda o'ziga xos geosiyosiy va geoekologik yo'nalish sifatida tahlil qilinadi. Tadqiqotlarning asosiy qismi Amudaryo va

Sirdaryo havzalarining tabiiy-geografik joylashuvi hamda daryo oqimi shakllanish zonalarining davlatlararo chegaralar bilan kesishishi oqibatida yuzaga keladigan gidropolitik jarayonlarga qaratilgan. Ilmiy manbalarda ta'kidlanishicha, mintaqaning murakkab relyefi va iqlimiy xususiyatlari suv resurslarini taqsimlashda nafaqat gidrologik o'lchovlarni, balki xalqaro huquqning ekologik va iqtisodiy tamoyillarini ham sinxronlashtirishni talab etadi. Ko'plab izlanishlarda gidrologik sikllarning o'zgarishi, muzliklarning degradatsiyasi va daryo havzalaridagi antropogen yuklamaning ortishi transchegaraviy hamkorlikning institutsional asoslarini modernizatsiya qilish zaruriyatini ilmiy jihatdan asoslaydi.

1-rasm. Amudaryo va Sirdaryo havzalarining gidrografik xaritasi va transchegaraviy suv boshqaruvi modeli

Gidroenergetika va irrigatsiya manfaatlarini o'rtasidagi nomutanosiblikni bartaraf etishning huquqiy mexanizmlari ilmiy hamjamiyatning doimiy diqqat markazida bo'lib kelmoqda.

Tadqiqot tahlillari shuni ko'rsatadiki, transchegaraviy suv havzalarida manfaatlar muvozanatini saqlashda "suv-energetika-oziq-ovqat" (nexus) aloqadorligi konsepsiyasi eng istiqbolli model sifatida e'tirof etiladi.

Ushbu yondashuv doirasida daryo yuqori oqimidagi gidroenergetik salohiyat va quyi oqimdagi agrosanoat ehtiyojlarini huquqiy jihatdan muvofiqlashtirish, shuningdek, suvdan foydalanish samaradorligini oshirishning iqtisodiy rag'batlantirish vositalari o'rganilgan.

Xalqaro suv huquqi normalarining mintaqaviy xususiyatlarga adaptatsiyasi, xususan, "adolatli va oqilona foydalanish" hamda "zarar yetkazmaslik"

majburiyatlarining amaliy ijrosi gidropolitik barqarorlikni ta'minlashning fundamental asosi sifatida talqin qilinadi.

Markaziy Osiyoda transchegaraviy suv resurslarini boshqarish nafaqat ekologik muvozanatni saqlash, balki mintaqaviy "yashil iqtisodiyot"ni rivojlantirishning hal qiluvchi omilidir.

Bugungi kunda asosiy muammo — suv resurslarining 80 foizdan ortig'i qishloq xo'jaligida eskirgan usullar bilan ishlatilishi va transchegaraviy daryolar bo'yicha huquqiy kelishuvlarning iqlim o'zgarishi sharoitlariga to'liq moslashmaganidir.

Suv isrofgarchiligi va infratuzilmaning eskirishi mintaqa davlatlari o'rtasida iqtisodiy raqobatni kuchaytirib, qayta tiklanadigan energiya manbalarini o'zlashtirish va ekologik barqarorlikni ta'minlash yo'lidagi sa'y-harakatlarni sekinlashtirmoqda. Bu holat tabiiy kapitalning kamayishiga va uzoq muddatli iqtisodiy risklarning ortishiga sabab bo'lmoqda.

Mazkur tizimli inqirozning yechimi sifatida xalqaro huquqiy mexanizmlarni modernizatsiya qilish va "suv-energetika-oziq-ovqat" bog'liqligi (nexus) tamoyilini joriy etish lozim. Barqaror rivojlanish istiqbollari bevosita raqamli monitoring tizimlarini o'rnatish, tomchilatib sug'orish kabi tejamkor texnologiyalarga investitsiya kiritish hamda gidroenergetika loyihalarini o'zaro manfaatli asosda boshqarish bilan bog'liqdir. Yashil iqtisodiyotga o'tish uchun mintaqa davlatlari suvni iqtisodiy qiymatga ega resurs sifatida tan olishi va birgalikda innovatsion suv jamg'armalarini shakllantirishi zarur. Shundagina transchegaraviy hamkorlik mintaqaning barqaror iqtisodiy yuksalishi va ekologik xavfsizligini kafolatlovchi mustahkam poydevorga aylanadi.

Shu bilan birga, ilmiy izlanishlarda transchegaraviy suv resurslarini boshqarishda mintaqaviy tashkilotlar va davlatlararo komissiyalarning vakolatlarini kengaytirish masalasiga alohida urg'u beriladi. Gidrografik chegaralar va ma'muriy-siyosiy chegaralar o'rtasidagi tafovutlar suv ob'ektlarini boshqarishda hududiy yaxlitlik tamoyilini qo'llashni qiyinlashtiradi. Shu sababli, tadqiqotlarda daryo havzalarini yaxlit ekotizim sifatida ko'rish va ma'lumotlar almashinuvining shaffof huquqiy tizimini yaratish masalasi dolzarb muammo sifatida ko'rsatiladi. Ekologik xavfsizlik nuqtai nazaridan, Orol bo'yi mintaqasidagi inqirozli holatlarni yumshatishda xalqaro konvensiyalarning o'rni va mintaqaviy davlatlarning birgalikdagi mas'uliyati qiyosiy-huquqiy metodlar yordamida chuqur tahlil etilgan. Yakuniy xulosalar transchegaraviy suv diplomatiyasini rivojlantirish orqali mintaqaviy barqaror rivojlanishga erishish mumkinligini tasdiqlaydi.

Markaziy Osiyoda transchegaraviy suv resurslarini boshqarish tizimi xalqaro huquq normalari va mintaqaviy hamkorlikning uyg'unligiga tayanadi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, suv diplomatiyasini kuchaytirish hamda "nexus" tamoyillarini tatbiq etish gidropolitik barqarorlikni ta'minlashning yagona yo'lidir. Mavjud institutsional mexanizmlarni modernizatsiya qilish va suvdan foydalanishda manfaatlar muvozanatini saqlash barqaror rivojlanish maqsadlariga erishish imkonini beradi. Xalqaro suv huquqi normalarining milliy qonunchilikka samarali integratsiyasi mintaqaviy ekologik xavfsizlikning huquqiy kafolatiga aylanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2023. – 80 b.
2. Birlashgan Millatlar Tashkilotining “Xalqaro suv oqimlaridan kemalar qatnovidan boshqa maqsadlarda foydalanish huquqi to'g'risida”gi konvensiyasi (1997-yil 21-may). – Nyu-York: BMT, 1997. – 24 b.
3. Виноградов С. В. Международное право и управление трансграничными водными ресурсами в Центральной Азии. – Москва: Наука, 2019. – 312 с.
4. Духовный В. А., Соколов В. И. Управление трансграничными водами в бассейне Аральского моря. – Ташкент: НИЦ МКВК, 2020. – 188 с.
5. Данилов-Данильян В. И. Водные ресурсы мира и перспективы водохозяйственного комплекса. – Москва: ИВП РАН, 2021. – 280 с.
6. Alixonov B. B. Ekologik xavfsizlik va barqaror rivojlanishning huquqiy asoslari. – Toshkent: Adolat, 2021. – 215 b.
7. Rakhmatullaev A. Water Diplomacy in Central Asia: Legal and Political Perspectives. – Berlin: Springer, 2022. – 245 p.
8. Rahaman M. M. Principles of International Water Law: Creating a sustainable future for Central Asia. // Journal of Water Resources Management. – 2021. – Vol. 15. – No. 3. – P. 112-128.
9. Рысбеков Ю. Х. Трансграничное сотрудничество на международных реках: проблемы, опыт, уроки. – Ташкент: НИЦ МКВК, 2022. – 195 с.
10. Быков А. А. Экологическое право и механизмы регулирования водных ресурсов в СНГ. – Санкт-Петербург: Юридический центр, 2023. – 240 с.
11. Votere P. The Water-Energy-Food Nexus in the Aral Sea Basin. – Paris: UNESCO Publishing, 2023. – 210 p.
12. Sustainable Development Goals: Regional Report on Central Asia 2025. – Tashkent: UNDP, 2025. – 130 p.